

İLETİŞİM ARAŞTIRMALARININ BİLGİ BİLİMSEL TEMELLERİ: BİLİMSEL BİLGİNİN BİLİNEBİLİRLİĞİ ÜZERİNE

Cem YAŞIN*

Özet

Sosyal bilimlerde araştırma yöntemlerini oluşturan kuramsal çerçeve, bilgi, bilginin elde edilme yöntemleri, ve bilimsel bilginin objektif elde edilip edilemeyeceğinden oluşan üç temel eksen tartışmalara neden olmaktadır. İlk tartışma eksen, aydınlanma düşüncesi ile, gerçek bilgi ve doğal olarak bilinmekte olanın ayırımına dayanmaktadır. Aydınlanma düşüncesinin bilgi kuramı mutlak bilgiye dayanmaktadır. Bu tür bir bilgi ise bilgiye giden yolun seçimini önemli kılmaktadır; bilme edimi,duyu organlarıyla dolaysız bir süreç midir, yoksa akıl yürütme ile sonuca ulaşılan bir yol mudur? Pozitivist metodoloji akıl yürütme (tümevarım) ile elde edilen her varsayımın test edilebilmesi gerektiğini savunmuştur.

Pozitivist metodolojinin bilgi kuramı Kuhn'un paradigma kavramı tarafından sorgulanmıştır. Yorumsamacı yaklaşımda Kuhn'un paradigma kavramında olduğu gibi pozitivist metodolojinin bilgi kuramını sorgulamıştır. Pozitivist metodoloji evrensel bilgiye dayanmaktadır. Antipositivist yaklaşımlar ise tarafından bilimsel bilginin tikel olduğu savı ileri sürülmüştür. Bu yolla evrensel bilginin mutlaklığı, bilginin göreceliliği ile yer değiştirmiştir. Pozitivist yaklaşımın bilgi kuramı bilginin nesnesi ile bilen özne arasında kurulan dolaylı bir ilişkiyi kabul eder. Bilgi ile bilen özne arasına giren dil katmanı, yapısalcı yaklaşım içerisinde bilgiye giden yolu kültürel koda çevirmiş; post yapısalcı yaklaşım ise bilginin söylem içerisinde gösterilene referans vermeden üretildiğini ileri sürmüştür. Post yapısal kuram, metinler arasılık gibi kavramları ile bilgiyi söylem içinde üretilen bir şeye dönüştürerek materyal dünya ile bağımlı koparmıştır. Bu yaklaşımlara materyalist eleştiri ise gösteren gösterilen arasındaki ilişkide göndergenin gözardı edildiğidir.

Anahtar sözcükler: Araştırma yöntemleri, bilgi, pozitivism.

Abstract:*The Epistemological Foundations of The Communication Researchs: On The Knowability of Scientific Knowledge*

The theoretical framework which constitutes the research methods in social sciences causes debates in three basic dimensions consisting of knowledge, methods of obtaining knowledge and whether scientific knowledge can be obtained objectively. The first dimension of debates is based on the difference between the real knowledge and the knowledge which is known spontaneously with the enlightenment thought. The knowledge theory of the enlightenment thought is based on the absolute knowledge. That kind of knowledge emphasizes the choice of the path leading to the knowledge; Is the act of knowing an indirect empiricist process or is it a medium by means of which one reach a conclusion by reasoning? Positivist methodology asserts that an assumption which has been made inductively has to be able to be tested.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü.

The knowledge theory of positivist methodology has been questioned by Khun's paradigm and hermeneutics approaches. It has been claimed that scientific knowledge is particularis by the antipositivist approaches. Language layer which comes between the knowledge and its subject has oriented the path leading to the knowledge into cultural code within the structural approach; however, the post structural approach has asserted that knowledge is produced within the discourse without the signified referring to the real world. A materialistic criticism to these approaches is that the referent is ignored in the relationship between the signified and the signifier.

Key words: Research methods, knowledge, positivism.

.....

GİRİŞ

Bu çalışmada kuramsal çerçeveyi oluşturan bilgi bilimsel kabuller ile araştırma yöntemleri arasındaki ilişki değerlendirmeye çalışılmıştır. Tezlerde ve araştırmalarda kuramsal çerçeve iki temel işlevi yerine getirmektedir. Araştırmanın temel kavramlarını tanımlamak ve bu kavramları tanımlayan kuramsal ön kabulleri belirtmek. Bu kuramsal ön kabuller ise araştırmayı biçimleyen yaklaşımı belirlemektedir. Örnek vermek gerekirse, kuramsal yapı araştırmanın nitel mi nicel mi olacağını, pozitivist yöntemlerle mi yoksa yorumsamacı yöntemlerle mi yapılacağı gibi temel tercihleri belirlemektedir. Bu kuramsal yapıyı oluşturan ayrışmalar bu çalışma içinde derlenip tasnif edilerek araştırma yöntemlerinin arksındaki bilgi bilimsel kabullerin haritası çıkarılmaya çalışılmıştır.

Araştırma Tekniklerini Temellendiren Bilgi Kuramında Temel Ayrışma Eksenleri

Sosyal bilimlerde araştırma yöntemlerini belirleyen kuramsal çerçeve üç temel sorunlu alanı içermektedir. Bu alanlar üç temel soru ile tanımlanabilir. Bu sorulardan ilki 'bilimsel bilginin kaynağı nedir?'den oluşmaktadır. Bilimsel bilgiyi tanımlamak bir bakıma nasıl elde edileceğini tanımlamakla da ilişkilidir. Bu ilişki bizi ikinci bir soruya götürür: 'bilimsel bilgi nasıl elde edilir?'. Başka bir ifade ile 'Gerçeğin bilgisini elde edecek yöntem nedir?' olarak da ifade

edilebilir. Yöntem üzerine tartışmalar ise bizi bir başka noktaya götürmektedir. Bu nokta üçüncü bir soruyla tanımlanabilir. Bu aşamada karşımıza çıkan soru, 'Gerçeğin bilgisini elde etmek mümkün müdür?' olacaktır. Bu da bizi ideoloji ve yanlış bilinç kuramlarına götürür.

Bilimsel Bilginin Kaynağı

Aydınlanma düşüncesi bilgiyi temel iki gruba ayırmaktadır: bilimsel bilgi ve bilimsel olmayan bilgi. Ortaçağ boyunca bilginin doğal bilinebilirliği şüpheli yaklaşımla sarılmıştır. Aydınlanma düşünürleri bilginin gerçekliği üzerinde şüphelle yaklaşmışlardır. Bu düşünürlerin aradığı matematiksel önermelerdeki gibi mutlaklığı olan bir bilgidir.

Aydınlanma düşüncesini belirleyen düşünürlerden biride Descartes'tır. Hegel'e göre "René Descartes, her şeye baştan başlayıp felsefenin temellerini yeniden kuran cesur biriydi"(Hegel, 1997: 135). Birçok düşünür de onu modern felsefenin kurucusu olarak görmüştür. "Descartes'cı dizge genelde, Descartes'ın zamanında da olduğu gibi, on yedinci yüzyıl başı Avrupasının anlksal ortamında hala egemenliğini, sürdüren skolastik felsefeye karşı bir tepki olarak kabul edilir"(Ariew, 1997: 41). Bu nedenle

Descartes ortaçağ düşüncesinde bilgi olarak kabul edilen şeyi sorgulamak ile yola çıkar.

Descartes geometrik önermelerdeki gibi kesinliğe sahip bir bilgiye ulaşmak ister. Bu tür bilgi açık ve seçik bir bilgidir. Bunun yolu ise kuşku duymayacağı bir bilgiye ulaşma için önyargılardan kurtulmaktır. Descartes'a göre insan yaşamının ilk yıllarında ruhumuz bedenimize çok bağlıdır. Ruhumuz bedende duyumla oluşan şeyle ilgilenmektedir. "Gerçekleri sıkıca ortaya çıkarmak istiyorsak, ilk önce önyargılardan kurtulmamız ve eskiden doğruluğuna inanmadığımız tüm düşünceleri yada kanıların, yeniden gözden geçirinceye değin, yanlış olarak kabul etmemiz gerekmektedir"(Timuçin, 1999: 107). Descartes'a göre gerçeğe ulaşmanın yolu ön yargılardan kurtulmaktır.

Dış dünya hakkında edindiği bilginin kesin olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Çünkü bu tür bilgi duyu organlarımızla elde ettiğimiz bir bilgi türüdür. Descartes'a göre yalnız açık ve seçik olarak kavradığımız bilgiler hakkında bilgi edinebiliriz: "Apaçık bir yargının dayanabileceği bilgi yalnız açık değil, seçik de olmalıdır"(1992: 85). Açık bilgi, dikkatli bir zihne görünen ve belli olan bilgi kastedilmektedir. Bilgi bazen açık olsa da seçik olmayabilir. Çocukluktan beri edindiğimiz önyargılar, düşüncemizi körleştirir. Açık ve seçik bilgiye ulaşmada bu tür önyargılardan kurtulmak gerekmektedir.

Descartes felsefesini şüphe edilemeyecek bilgiye ulaşmak uğraşı üzerine oluşturmuştur. Descartes'a göre filozof "işe silmekten, çizmekten başlamalıdır: Kendisini, geçmişten kalan ön varsayımlardan ve ailesiyle, öğretmenlerinden edindiği kanı ve düşüncelerden dizgesel bir biçimde kurtarmalıdır. Kuşku duymaya başlayan Descartes so-

nunda kuşku edemeyeceği tek şeyin kuşku duyduğu olduğu sonucuna varır. Açık ve seçik olarak emin olduğu tek şey düşünme ediminde bulunduğudur. Bu düşünme dizgesi onu varlığın ontolojik ispatına götürür: cogito ergo sum (düşünüyorum öyleyse varım). Bu önerme aynı zamanda bilimsel bilginin rasyonel akıl yürütme ile ulaşılabileceği tezinin temellendiği noktayı oluşturmaktadır.

Aydınlanma düşünürlerinin hepsi Descartes gibi düşünmemişlerdir. Bunların başında da Kant gelmektedir. Kant bilgiyi iki kavramla ayırır. Bu kavramlar 'a priori' ve 'aposteriori'. A priori bilgi, deneyden önce edinilmiş bilgidir. Kant deneyime dayanmayan bilgiye aposteriori bilgi adını verir. Kant'ın bilgi ve bilinç problemi pratik ve teorik aklın ekseninde kurulur. Kant salt akıldan yola çıkarak varoluşa ve gerçek şeylerin nedensel ilişkilerine ulaşmanın imkansızlığını kabul eder. Kant'a göre varoluş Descartes'te olduğu gibi akıl ile kanıtlanamaz. Dış dünyanın bilgisi görgül olarak aklın kategorileri olmadan da ispatlanamaz. Çünkü dış dünyanın bilgisi kendi başına bilinebilir değildir. Kendi başına bilinmeyen gerçeklik, nesnel olarak geçerli tüm yargıların kaynağı olarak insan bilincini gösterirken, bilgi ile öz bilinç arasındaki ilişki de kurulmuş olur. Bütün bilginiz, aslında kendimize kendimizin bir öz etkinliğini tasarlamaktan oluşur. Bu etkinliğin kökeninde 'sentetik a priori yargı' bulunmaktadır. 'Sentetik a priori yargı' Deleuze'ye (1995: 11) göre iki temel içerme barındırmaktadır içinde: "Birincisi, sentetik nitelemesinin işaret ettiği, yargıda ortaya çıkan sentez edimi. İkincisi, a priori nitelemesinin işaret ettiği, zihnin deneyime katkısı." Kant'ın sentetik apriori yargısı bilgi için gözlemi zorunlu kılmaktadır. Bu yolla da empirist bilgi kuramını temellendirmektedir.

John Lock aydınlanma düşüncesinin empirizmi temellendiren bir başka düşünürdür. Lock'a göre Zihin doğuştan bir "boş levha" (tabula rasa) dır. Deneyimlerimizle bu boş sayfayı doldururuz. John Lock tarafından formüle edilen empirist bilgi kuramı David Hume gibi düşünürler tarafından da desteklenmiştir. Hume göre bilginin tek kaynağı deneyim (experience) ve izlenim (impression)dir.

Pozitivist düşünce içinde bilginin kaynağı konusunda akıl ve gözlem arasında temel ayrışma bilgiye giden yolda yöntem konusunda karşıtlığa kaynaklık etmiştir. Bilgini kaynağını akılda gören rasyonalist yaklaşımla, bilginin kaynağını gözlemde gören empirisizm arasında ayrışma meydana gelmiştir.

Bilimsel Bilginin Yöntemi

Akıl ve gözlem arasındaki karşıtlık özünde dış dünya ile bilimsel bilgiyi elde etmek isteyen insan arasındaki ilişkinin kurgusunu da belirlemektedir. 17.ve 18.yüzyılda doğa bilimlerindeki gelişmeler bir çok düşünür için toplumsal olayların açıklanmasına örnek teşkil etmiştir. Bazı düşünürler ise doğa bilimleri ile toplumsal bilimler arasında farklılık olduğunu ve yöntemin farklı olması gerektiğini savunmuşlardır. Thomas Hobes gibi düşünürler toplum ile doğa arasında farklılık olduğunu savunmuşlardır. Fizikçi dünyayı inceleyebilmek için kavramsal bir sistem yaratmıştır. "Doğa bilimcinin kullandığı dil ve teori, doğal gerçeği 'dışsal' bir biçimde betimlemeye yöneliktir, çünkü düzenini kurmadığımız doğal dünyayı 'içerden' anlamak ve değiştirmek olanağımız yoktur" (Sunar, 1999: 73). Toplum insan tarafından oluşturulmuştur ve Hobes'a göre yapaydır. Doğa ile toplum arasındaki ilişki kopuktur. Bu noktada geometri ile ilişki

kurar ve geometri gibi toplumların da kavramsal düzeyde incelenmesi gerektiği sonucuna varır.

Hobes'taki doğa ile toplum karşıtlığına rağmen sosyal bilimin gelişiminde katkı sağlayan Auguste Comt gibi düşünürler doğa bilimleri ile toplumları veya toplumsal olayları inceleyen yöntemler arasında paralellik kurulması gerektiğini savunmuşlardır. "Comte'un ilk amacı, toplumsal olayları fizik modelinde olduğu gibi bilimsel yöntemle inceleyecek 'toplumsal fizik' ya da 'toplumbilim' adlı yeni bir bilim kurmaktır" (Gökçe, 1992: 10). Bu tür kavramsallaştırmanın dayanağında doğa bilimlerindeki ilerlemelerin tarihsel olarak ulaştığı noktaya dayanmaktadır. Astronomi, fizik gibi alanlarda bilimsel bulgular genellemelere varılarak doğa yasaları olarak sunulmuştur. Pozitivist düşünce, toplumsal olayların doğa olaylarındaki yöntemlere benzer yöntemler uygulanarak incelenebileceği ve toplumsal yasaların bulunabileceği varsayımlarından yola çıkmıştır.

Gözlemlenen olaylar genellenerek yasalar olarak sunulmuştur. Gözlemlenen olayların tekrar etmesi aynı koşullar sağlandığında olması gerekenin çıkarımını imkanı kılar. Suyun kaynamasının gözlemlenmesi buharlaşmayı metallerin ısınması genleşmeyi gerektiriyorsa toplumsal olaylarda gözlemlenerek yasaların bulunabileceği sonucuna varılmıştır. Bu da pozitivistimin nedensellik ilkesini oluşturur. Bir olay bir diğerinin nedeni diğeri de sonucudur. Bu tür bir kavramsallaştırma sosyal bilimciye toplumsal olayları önceden tahmin etme gücünü vermektedir. Gözlemlenerek genellemelere varılan yasalar bulunmakta ve tümevarımla elde edilen yasalar toplumsal yasalar olarak kabul edilmektedir. Elde edilen bilginin bilim-

sel bilgi olduğu ise yine gözlemlerle doğrulanmaktadır.

Klasik pozitivist bilimsel süreci gözlemlerle genellemelere varmak, bu genellemeleri yasalar olarak formüle etmek, formüle edilmiş yasaları (hipotez) deney veya gözlemlerle test etme ve bilimsel doğru olarak ispat etme süreci olarak oluşmaktaydı. Bu yöntem toplum ile toplumsal olay arasında dolaysız bir ilişkiyi tanımlıyordu.

Aydınlanma düşüncesi sosyal bilimcilere toplumların nereden gelip nereye gittiklerini tanımlama şansı veriyordu. Comte'a göre toplumlar teolojik, metafizik ve pozitif evrelerden geçiyor; Durkeim'a göre toplumsal iş bölümünün gelişimi toplumları mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiriyordu. Sosyal bilimciye bu kestirim gücünü veren toplumsal yasaları bulmaktaki deney yolu il dolaysız bilgiye ulaşma imkanı idi. Nedensellik ilişkisi içinde kurulan determinist kuramlar ile ön kestirimler imkanı hale geliyordu. Determinizmin birçok türü olabilir. Örnek vermek gerekirse Weber Protestan ahlakı ile kapitalizmin gelişimi arasında nedensellik ilişkisi kurmuştur. Bu bir tür determinizmdir. Aynı şekilde Durkeim'ın işbölümü ile toplumsal formasyon arasında kurduğu bağlantı da bir nedensellik ilişkisi içerir. İşbölümü bağımsız değişken toplumsal yapı bağımlı değişkendir. Marks'ın bir kısım yorumları da ekonomik determinizm içerir. Üretim ilişkileri değişince üst yapının da değişmesi gibi.

Toplum ve Toplumsal Bilgi Arasında İlişki Dolaylı mı?

Determinist kuramların ön kestirimleri çoğu zaman toplumsal olaylar tarafından doğrulanmamıştır. Bu durum toplum ile toplumsal bilgi arasındaki ilişkinin denkliğinin de sorgulanmasına neden olmuştur. Bu duruma

örnek 1848'de Avrupa'da yaşanan devrim sürecinin karşı devrime dönüşmesi gösterilebilir. Bu durum ideoloji kavramını ön plana çıkarmaktadır. Marks ve Engels'e göre ideoloji insanları tarihsel bir yanlışlığın içine düşürür. İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler tüm ideolojilerde sanki 'camera obscura'daymış gibi başaşağı çevrilmiş biçimde görülüyorsa, nesnelere gözün ağ tabakası üzerinde ters durmalarının onların dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansıması olması gibi, bu olgu da, insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir" (Marx-Engels, 1992: 42).

İdeoloji kavramını ilk kullanan Antoine Destutt de Tracy'dir. Tracy Element d'Idéologie adlı eserinde, diğer bütün bilimlere temel olacak yeni bir düşünceler bilimini yani ideolojiyi (ideology=düşüncebilim) ortaya attı. "Doğuştan gelen bilgi kavramını reddeden de Tracy, bütün düşüncelerimizin fiziksel duygulara dayandığını ifade etti. Fikirlerin kökenine ilişkin dinsel ya da metafizik önyargılardan arındırılmış ussal bir araştırma, ussal ve adil bir toplumun temeli olabilirdi"(McLellan, 1999: 17). de Tracy'nin ilk kullanımı ideolojiye olumlu anlam yükledi de kavramın doğduğu 1789 Devrimi Napolyon ordularının Moskova'dan yenilgiyle dönmesiyle olumsuz bir içeriğe dönüştü. Napolyon yenilgiyi ideologlara yükledi. İdeoloji toplumsal gerçek ile kurulan dolaysız bir ilişkiden gerçek ile kurulan yanlış bir ilişkiye dönüşmüştü. İdeoloji kuramları genelde hep olumsuz anlam ve yanlış bilinç, yabancılaşma gibi olumsuz anlam yüklenen kavramlar ile anıldı. İdeolojiye olumsuz anlam yüklenmesi temelde maddi gerçeklik ile maddi gerçekliğin bilgisi arasında yaratılan ayrışmaya dayanmaktaydı. İdeoloji, bilen özne ile maddi gerçeklik arasında girdiği kabul edildiğinde bilinç ve tarihi

yapan özne ortadan kalkmaktaydı. Bu ayrışma hümanist ve yapısalcı yaklaşımlar arasındaki ayrışmayı da temellendiren, postyapısalcı kuram içinde devam eden özne sorunsalını yarattı. Marks Louis Bonoparte'in 18 Brumaire'i'nde "...İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar"(Marx, 1990: 13) demektedir. Tarihi yapan özne Hümanist yorumun felsefi temelini, tarih tarafından belirlenen tarihin nesnesi olan insan ise yapısalcı yorumun temel çıkış noktalarını oluşturmaktadır.

İdeolojinin hümanist kavramsallaştırmasında ideoloji insan öznesini ortadan kaldırmaz. Ama Gramsci'ye göre ideoloji egemenlik ve iktidar ilişkisinin kuran temel unsurlardandır. "Gramsci burjuva devletin baskıcı yönünün yanısıra "ikna edici" yönünün olduğunu öne sürmekte, bu iknayı hegemonya kavramı ile açıklamaktadır" (Dağtaş, 1998: 24). "Gramsci'nin katkısı her şeyden önce onun hegemonya anlayışındadır. Hegemonya, bir toplumsal grubun entelektüel ve ahlaksal açıdan toplum üzerinde yöneticilik yapma yetisi, kendi tasarısı çerçevesinde yeni bir toplumsal bağlamlar sistemi, yeni bir tarihsel blok kurma yetisidir." (Matterlart ve Matterlart, 1995: 87). Bu açıklama tarzı siyasal mücadeleyi ve insanı özne konumunu yaratmayı imkanı kılmaktadır. "Hegemonya İdeoloji ve hegemonya kavramlarının bu kullanımı insanı özne konumuna çıkarmıştır, ama en önemli işlevi aydınlara yükler. Mevcut düzenin sürdürülmesinde ideolojinin ve hegemonyanın işlevlerini aydınlar kanalı ile mümkün olabilmektedir. "Gramsci, organik aydınların faaliyetlerinin, hegomanik inançların yayılması açısından merkezi bir rol oynadığını savunur. ...Aydınlar, ayrıca bir hegomanik blok

oluşumunun mümkün kılınmasında rol oynar" (Smith, 2005: 62). Gramsci'nin yorumu tarihselcidir. Çünkü Gramsci'ye göre "Organik bir ideoloji, yanlış bilinç değildir; tarihsel gelişimin özel bir aşamasına ve belirli bir siyasal ana uygun düşen ideolojidir"(Eagleton, 1996: 169). Gramsci'nin kültürel alana vurgusu, kuramsal olarak karşıtı olarak yorumlayabileceğimiz yapısalcı yaklaşımda görmek mümkündür. Gramsci kültürel alanı bir mücadele alanı olarak belirlerken, yapısalcı yaklaşımda kültür bir belirlenme alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İdeoloji kavramının yapısal yorumu ve gelişimi Althusser ile özdeş olsa da bilgi ile bilen özne arasındaki ayrışma ile ilgili yapısal kuramın gelişimine kısaca bir göz atmakta yarar vardır. Yapısal yaklaşımın temeli Saussure'nin dil bilimine, Lévi-Strauss'ın antropolojik yaklaşımlarında biçimlenmiş, Lacan'ın psikanalitik kuramından, Althusser'in ideoloji kuramına kadar etkileri gözlemlenmiştir.

Ferdinand Saussure yapısal dil biliminin kurucusu kabul edilir. Saussure'a göre "dilin (yani dilbiliminin) yasaları, gündelik insan konuşmasının yasaları değildir; bunlar, daha çok, konuşmacının bilincinde ve değiştirme gücünde olmadığı hareketsiz, konvansiyonel kategorilerdir. Bilimsel kesinlikle incelenebilen; bireylerin benimsemeyi seçebileceği yüzeysel konuşma kalıplarından soyutlanan bu temeldeki değişmeyen sistem ya da yapıdır" (McLellan, 1999: 94). Yapı bireyin belirleyebildiği bir şey değil dili kullananın belirlendiği bir şeydir. Dilin yapısını incelemek için dil ile sözü ayırmak gerekmektedir. Ferdinand de Saussure ele aldığı konuyu sınırlandırarak tarihsel gerçeğini araştırmak yerine içkin gerçeklik üzerine çalışmayı yeğlemiştir. Dil ile sözü ayırırken dilden bireysel olanı ve tesadüfi olanı ayırmıştır. "Böyle-

ce, dil kendi başına ala alınıp incelenebilecek bir nesne durumuna gelir” (Yücel, 1999: 24). Saussure’a göre, dili sözden ayırmak toplumsal olguyu bireysel olgudan ayırmak demektir. “Dil konuşan kişinin bir işlevi değildir, bireyi edilgen bir biçimde belleğin aktardığı ürünüdür. ...Oysa söz bireysel bir istenç ve anlam eylemidir”(Çotuksöken, 1998: 89). Bilen öznenin dolaysız bilme edimi yapısal dil biliminin bu kavramsallaştırması ile bireyin belirlenmesini bilemezliğe dönmüştür. Saussure’ün sosyal bilimlere etkisi sadece bununla sınırlı kalmamış, yapısalcılığın en önemli etkisi yöntem üzerinde olmuştur. Artsüremli ve eşsüremli ayrımı, dilin ancak meydana getiren parçalarının (göstergelerinin içinde incelenmesi ile olabileceğinin ileri süremsi toplumsal gerçekliği kendi içinde değerlendirilebileceği görüşüne vurgu olmuştur. Lévi-Strauss, Saussure’nin yapısal dil bilimini antropolojiye taşımıştır. “Lévi-Strauss’a gelene kadar art zamanlı inceleme ön planda idi. Buna göre önceki olaylar sonraki olayların nedeni sayılıyordu. Oysa Lévi-Strauss eş zamanlı inceleme yöntemini, yani öğelerin birbirleriyle ilişkileri içindeki belirlenimini ön plana aldı”(Tura, 1989: 91). Pozitivizmin temel unsurlarından nedensellik yapısalcı yaklaşımın göstergelerin tesadüfiliği ile çelişmiştir. Bu nedenselleği kıran yapısal kuramda anlamın tesadüflüğü omuştur. Saussure göre “göstereni gösterilenle birleştiren bağ nedensizdir. Göstergeyi, bir gösterenin bir gösterileniyle birleşmesinden doğan bütün olarak gördüğümüzden daha yalın olarak şöyle de diyebiliriz: Dil göstergesi nedensizdir” (Saussure, 1998: 111). Dil göstergelerden oluşan bir sistemdir ve anlam bu sistem içinde oluşmaktadır. Göstergenin değeri ancak parçası olduğu sistem içinde değerlendirilebilir. “Saussure, sistemin, bütün olarak onu meydana getiren öğelerden daha önemli olduğunu ısrarla savunur” (Bayrav, 1998: 66). Yapısal kuram-

da, değer göstergelerin sisteminden, anlam ise uzlaşım sal olarak sembolik alanda oluşmaktadır. Bu durum bilgiyi kültürel bir koda indirgemektedir. Birey yapısalcılığa göre toplumsal olarak üretilmiş bilgi dolayımıyla ancak kim olduğunun bilgisine ulaşabilmektedir. Buda bilen özne ile maddi gerçeklik arasında toplumsal olarak üretilmiş bir anlam katmanını zorunlu kılmaktadır.

Lacan kuramını Freud’un kuramını yapısalcı perspektiften değerlendirerek geliştirmiştir. “Lacan’a göre, psikanaliz her şeyden önce insan konuşmasını anlamakla ilgilidir ve dilbilim, retorik ve şiir onun vazgeçilmez müttelikleridir” (Bowie, 2007: 18). Lacan’a göre, dünya’nın, başkalarının ve benliğin bilgisi dil tarafından belirlenir. Lacan’ın dile ve toplumsala yaptığı vurgu onun kuramını Freud’unkinden ayırır. Bu nedenle Freud’un kuramı biyolojik, Lacan’ın ki ise kültürel kabul edilmektedir. “Lacan, ...gösteren-gösterilen ilişkisini yapısalcı kategorilere dayanarak “sembolik düzen”, imaja dayalı düzen” ve “gerçeklik” düzeni içinde değerlendirir” (Sözen, 1999: 51). “Lacan için benlik ile toplum arasında hiçbir ayrılık yoktur. İnsanlar dili benimseyerek toplumsal olmaktadır; bizi özne kılan dilin kendisidir” (Sarup, 1997: 20). Lacan’ın ayna aşaması üçe ayrılır. İlk aşamada çocuk, kendi görüntüsü ile birlikte durduğu yetişkinin görüntüsünü ayırt edemez. İkinci aşamada görüntü duyumu elde eden çocuk aynadaki görüntünün gerçek olmadığını fark eder. Üçüncü aşamada aynadaki görüntünün başkalarının imgelerinden farklı olarak kendi imgesi olduğunu kabul eder. İmgesel’den simgesel’e geçiş için çocuğun ensest yaşağını kabul etmesi, anne bedeni ile ilişkisinin bir başkasının dolayımıyla olacağını kabul etmesi gerekir. Lacan’a göre “Kültür, anne ile ilişkiyi simgesel bir ensest yaşağında yasaklarken aslında dolayım sal tatmini, Nirvana’yı ölümü yasak-

lar. ...Eğer anne ile dolaylı hazzın yasağı olmasa biyolojik varlık kültürel 'özne'ye dönüşemez. Lacan esas olarak içgüdü kuramının bütününde doğa-Kültürel karşılığını ele almaktadır" (Tura, 1989: 38). Dil kültürel olan ve bilinç dışıdır. "Lacan'a göre bilinçdışı, bilinçdışı olmuş tüm arzuların toplamı ve dinamik ilişkisidir. "Bilinçdışı dil'in mantiki bir içerimidir. Bir başka deyişle bilinçdışı, 'dil(simge)-insan ilişkisi' anlayışın 'totojik a priori' bir neticedir"(Tura, 1989: 40).

Althusser'in ideoloji kuramında yapısal antropolojinin ve Lacan'ın etkisi çok güçlüdür. "Bireyin söylemler içinde özneye dönüşmesi süreci, Althusser'in örtük olarak Lacan'ın kuramına dayandığının bir göstergesidir. Böylece Althusser Lacan dolayımı ile Saussure, Freud ve Marks arasında bir köprü oluşturmayı -bu yolda bilinçli bir amaç taşımaksızın- deneyen ilk düşünürdür." (İnal, 1996: 60)Althusser'e göre "Özne kategorisi her ideolojinin kurucu kategorisidir. Fakat aynı zamanda hemen ekliyoruz, özne kategorisi her ideolojinin kurucu kategorisi ise bu her ideolojinin (her ideolojiyi tanımlayan) işlevin somut bireyleri özneler haline getirmek olmasındandır" (Özbek, 2000: 152). Althusser'e göre özneyi yaratan ideolojinin somut pratiği öznenin içinde olduğu ama farkına varamadığı, Lacan'ın bilinç dışı gibi bir süreçtir. Althusser'e (1989: 54) göre "ideolojinin içinde yer alan kişiler kendilerini tanım gereği ideolojinin dışında sanırlar: ideoloji aracılığıyla, ideolojinin ideolojik karakterinin fiili yadsınması ideolojinin etkilerindedir." Bu yönüyle ideoloji, özneleri yaratırken maddi gerçekliğin bilgisini erişilmez kılan maddi üretimden ayrı maddi bir pratik olarak tanımlanır. Althusser'e göre "ideoloji, insani varlıkları birer toplumsal özne olarak kuran ve bu özneleri bir toplumdaki egemen üretim ilişkilerine bağlayan yaşanan (lived) ilişkileri üreten anlamlan-

dırma pratiklerini düzenlemenin belli bir yoludur" (Eagleton, 1996: 41). Althusser ideolojiyi dar anlamda bir formasyon olarak tanımlamıştır. Althusser'e göre ideoloji bir yaşam ilişkileri meselesidir. İdeolojinin içerdiği bilgi bilişsel değil pragmatiktir. Althusser'e göre ideolojinin maddiliği somut kurumlar olgusuna dayanır. Bunlar devletin ideolojik aygıtlarıdır. Althusser'e göre "ideoloji, toplumsal formasyonu meydana getiren üç ana düzeyden biridir (ekonomik, politik ve ideolojik düzeyleri). Bir toplumsal düzey, bir toplumsal pratiğe bağlıdır" (Althusser, 1989: 8).

Althusser'de öznenin oluşumu ile ideoloji arasında ilişki ve bunun maddi bir pratik ile tanımlanması post yapısal kuram içinde reddedilir. Postyapısalcı kuram ben'i yapı söküme uğratmakta; durağan ve bütüncül bir varlık ya da bilinç yerine benlikler arasında geçişi ve bütüncül olmayışı getirmektedir. Foucault'a göre söylem başlıbaşına bir iktidardır ve üretim tarzları gibi başka bir yerde maddi bir güçle ilişkilendirilmesi gerekmez. Foucault'a göre "Özne konuşan bilinç ya da formülasyon yazarı değil, belirli koşullarda bireyler tarafından işgal edilebilecek bir mevkidir" (Larrain, 1994: 134). "Foucaultcu düşüncede söylem, hakikat, bilgi ve gücü düzenleyen moddur" (Sözen, 1999: 69). Post yapısal kuramda söylem gerçekliğin üretildiği alan haline gelmekte; maddi bir gerçekliğe gönderme yapmadan gerçekliği kendi içinde üretebilmektedir. Gerçeklik söylemle ve söylem içinde inşa edilen şeydir. Her söylem bir gerçeklik inşasıdır ve dolayısıyla, artık söylemlere tekabül eden gerçeklikler sözkonusudur. Eylem ve etkileşimlerimizi belirleyen, içinde bulunduğumuz dünyevi hayatı anlamlı ya da anlaşılır kılan, dille ve dilde inşa edilen sosyal gerçekliklerdir"(Sözen, 1999: 12). Dilde inşa edilmesine rağmen postyapısalcı kuram yapı-

sal kuramın göstergelerden oluşan anlamı üreten sistemin yapısını reddeder. Derrida'ya göre gösteren ile gösterilen arasında birebir ilişki yoktur. "Derrida'ya göre, gösterge- gösterge bilimin yaptığı gibi -bir başlangıç (gönderge) il bir sonu (anlam) birbirine bağlayan türdeş bir birim olarak ele alınamaz" (Sarup, 1997: 58). Postyapısal kurama göre söylemler başka söylemlere gönderme yaparlar ve süresiz genişleyen metinlerarası oluk olarak tanımlanan bir keşişme noktası olarak metini tanımlarlar.

Yapısalcılığın kültür ve Althusser'in ideoloji kuramı, post yapısal söylem kavramı, empirik bilgi kuramına önemli bir darbe vurmuştur. Çünkü pozitivistlere göre, toplumsal olaylar dolaysız zihnimize boş bir kağıda aktarılır gibi değil sembolik bir katmandan geçmekteydi. Aktarım dolaysız değil sembolik bir aktarımla gerçekleşmekteydi. Pozitivist düşünceye önemli katkı olarak kabul edilebilecek Ludwig Wittgenstein'in Tractatus'u gerçek dünya ile bu dünyanın arasındaki katmanı dil olarak kabul etti. "Genç Wittgenstein pozitivist dünya görüşüne, olgun Wittgenstein ise antipozitivist gelişmelere esin kaynağı olmuştur" (Sunar, 1999: 110). Genç Wittgenstein'a göre dil gerçeğin bir resmiydi ve dilin yapısı dünyanın yapısına denk gelmekteydi. Bu durumda dili anlayarak dünyayı anlayabileceğimiz sonucu çıkmaktaydı. Bu yaklaşım mantıksal pozitivistlere esin kaynağı oldu.

Genç Wittgenstein'a göre dünyada nesnel karşılığı olmayan bütün önermeler anlamsızdı. Her adın dünyada bir karşılığı vardı ve her önerme bir nesnelere arası duruma (state of affair) tekabül ediyordu. Bu yaklaşım mantıksal pozitivistlerde doğrulanabilme ilkesi ile vücut buldu. Mantıksal pozitivistlere göre bilgi duyu verileri ile aklın kar-

şılaştırmasına indirgendi. Deney ile doğrulanmayan hiçbir önerme doğru olmazdı bu da mantıksal pozitivistlerin "doğrulanabilme ilkesi" olarak adlandırdıkları şeydi.

Doğrulanabilme ilkesi dil ile dünya arasında ilişkidir kaynaklanmaktaydı. Yapısal dilbilimin kurucusu Saussure'a göre "dil kendi başına bir bütündür" (Saussure, 1998: 38). Dil dünyayı temsil etmez. Wittgenstein'ın nominalist(adcı) yaklaşımında her kelimenin dünyada bir nesnel karşılığı vardır. Saussure'a isimleri bir gösterge (sign) olarak almıştır. Saussure'a göre (1998: 46) "Dil kavramları belirten bir göstergeler sistemidir." Gösterge kavramı Saussure'un ikinci ikili karşılığına (binary opposition) denk gelir: gösteren (signifier) ve gösterilen (signified). "Gösterge" gösteren ve gösterilen arasındaki iki yönlü karşılıklı ilişkiyi ifade eder. "Dil göstergesi bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir iletişim imgesini birleştirir" (Saussure, 1998: 109). Wittgenstein olgunluk döneminde gençlik düşüncelerinden kopmuş dilin dünyanın resmi olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Olgun Wittgenstein'a göre dil kendi dışında bir dünyanın resmi değildir; dilin bir unsurunun anlamı maddi dünyaya denkliğinde değil ait olduğu dizgesel ilişkilere dayanmaktadır. Saussure'a göre göstergenin kavramsal değeri gösteren gösterilen ilişkisi olduğu kadar göstergenin diğer göstergelerle olan ilişkisi içinde de belirlenir.

Dilin gerçeğin resmi olmadığı görüşü, bilimsel gerçekliğin maddi bir gerçeklik değil bir inşa olup olmadığı sorununu gündeme getirir.

Bilimsel Gerçek Paradigması ile mi Sınırlı? Olgun Wittgenstein'a göre her teori kendi dil oyunu içinde anlamlıdır. Anlamı oluşturan uzlaşma Khun'da "paradigma kavramına denk gelmektedir". "Paradigmalar birer kavram-

sal sistemdir. ...Bu sistem kendi içinde ayrıca tutarlıdır ve kendisiyle karşılaştırılan olayları yine kendi içinde açıklar” (Türkdoğan, 2003: 142-143). Wittgenstein'daki dil oyunları Khun'da bilmece çözme süreçlerine denktir. Bilmece bilimsel programlar içinde şekillenmektedir.

Gerçekliğin, Mantıksal Pozitivist Viyana Çevresinde test edilebilirliğine ve doğrulanabilirliğine karşı, Khun paradigma kavramı ile her bilimsel yaklaşımın kendi kavramsal sistemi olduğunu ve kendisi ile karşılaştırılan olayların ancak kendi içinde açıklayabileceğini öne sürmüştür. Bu yaklaşımı ile hiçbir kuramın evrensel olmadığını öne sürmüştür. Viyana çevresi ve mantıksal pozitivistler ise evrensel ve her yerde geçerli olan bilginin peşinde koşmuşlardır. Bütün bilimleri tek bir bilim olarak gerçekleştirmek, bilimsel gerçekliği ise sadece olgularla ispat edilebilen empirik gerçekliğe indirmek bunun çabasıdır. Bilimlerin teklğine karşılık Khun aynı anda iki farklı bilimsel yaklaşımın olabileceğini öne sürmektedir.

Khun'a göre iki farklı bilim vardır. Bunlardan ilki olağan bilimdir. Olağan bilim bilimsel çerçeveyi oluşturan kavramları sorgulamaz. Olağan bilimin işlevi bilmece çözmektir ve bir program içinde yürütülür. Khun'un normal bilimsel süreçler dışında devrimsel dönemlerinde olduğunu ileri sürmüştür. Bu dönemler bir bilimsel programdan bir diğerine geçişin yaşandığı dönemlerdir. Bir programdan diğerine geçiş evrimsel değildir. Bu yanı sıra Popper ve neopozitivistlerden ayrılır. Popper'a göre yanlışlama ilkesi evrimsel bir süreçle bilimi geliştirmektedir. Popper'a göre yanlışlanan bir varsayım yeni gözlemleri ve varsayımları olanaklı kılmaktadır. Ama Khun'a göre her program yeni bir dünya görüşü yarattığı için, eski ve yeni programların yargılanma-

sına olanak tanıyacak 'tarafsız' bilgi veya olgu söz konusu olamaz. Bu nedenle, bilimin doğru veya gerçeğe doğru ilerlediği söylenemez.

Anti-pozitivist kuramlardan bir çoğu Khun'un her doğrunun kendi bilimsel programı içinde değerlendirilebileceği görüşüne yaklaşır. Sorun bilginin evrensel mi tikel mi olduğu kadar bilen öznenin bilme ediminin irade içi olup olmaması ile de ilgilidir. Khun'un paradigması ait olma ile düşünce biçimi arasında paralellik kurar. Ama Khun paradigmayı dış değişkenlerin belirlediği determinist bir süreç gibi değil bilim adamının iradil bir süreci olarak görür. Bu kavramsallaştırma biçimi ile hem Kant'ın her insanda olan aklın kategorileri ve apriori bilgiyi reddeder hem de Hegel'de var olan bilen öznenin karşısında toplumsal aklı. Kant'ın kuramı insanı gerçeği bilebilen özne konumuna temel teşkil ederken, Hegel'de toplumsal bilinçle öznel olandan uzaklaştıkça öz bilince ulaşılmaktadır. Hegel'de “öz-bilinç olarak mutlak, herşeyi kapsayan Bir ya da bütünlük de olan mutlak özdeşliğe ulaşır”(Gasché, 1995: 108). Bu yönüyle Hegel Aydınlanma düşüncesinin yarattığı insani özneyi, tarihsel toplumsal bir özneye değiştirmiştir. Hegel'de bireysel olandan vazgeçerek bilince giden yol irade içi, ama bilme edimi olan öz bilinç bir toplumsal belirlenme determinizm ilişkisini içermektedir. Köle-efendi diyalektiği bunu gösterir. Hegel'e göre, 'bilince' giden yol istekten geçer. İstek insanı kendine döndürür. İstek insanı “isteyen ben”e dönüştürür. İstek yalnızca “ben”i oluşturmaz onun nesne üzerindeki etkisini, onu tüketmesini sağlar. “İnsan öz bilinç olmasının yolu istekten geçtiğine ve isteyen ben'e içeriğini kazandıran şey, yöneldiği nesne olduğuna göre, insanın öz bilinç olmasının tek yolu isteğinin doğal olmayan bir nesneye yönelmesidir”(Bumin,

1998: 29). Hegel'e göre özbilinci yaratan süreç iki aşamalıdır. İlk aşamada savaşılan tarafların hayatlarını riske atarak öznel gerçekliklerini nesnel gerçeklik haline getirmeleri; ikinci aşamada ise taraflardan birinin kendi hayatını kaybetme tehlikesine karşı başlangıçtaki amacı terk ederek köle konumuna düşmesi gerekir. Hayatını kaybetme tehlikesine karşı gerileme ve köle olma özbilince geçişte bir aşamadır. Köle bu yolla kendisi için hayatın temel olduğunu farkeder. Bu sürecin sonunda kölenin kölelikten önceki doğal istekleri, efendinin doğal olmayan istekleri ile yer değiştirmiştir. Efendi ise kendi isteklerinin kabul edilmesi için, karşısındakinin de hayatta kalması gerektiğini kabul eder; bu yolla hayatın önemini fark eder ve özbilince ulaşır. Hegel'e göre "köle kendi çalışmasıyla ortaya çıkan üründe, kendi olumsuzlama/dönüştürme gücünü yani daha önce hep efendiye yüklediği bir özbilinç olma, bir insan olma belirtilerini bulur. Hegel'de "öz-bilinç olarak mutlak, her şeyi kapsayan Bir ya da bütünlük de olan mutlak özdeşliğe ulaşır"(Bumin, 1998: 46) Bilgiyi Hegel tarihin öznesi yapmıştır. Bu düşünce sistematiğinin en önemli etkilerinden biri de insan düşüncesinin tarihsel olarak belirlenmesidir.

Tarihselci yaklaşımlarda Hegel'in tarihsel aklının izlerini görmek mümkündür. İnsan düşüncesi tarihsel bir belirlenim içindedir. Ama bu belirlenim tarihselci yaklaşımda bir tür izafet çerçevesi oluşturmaktadır. Dilthey'a göre 'akıl'ın kendisi tarihsel olarak meydana çıkmıştır; psikolojik- toplumsal bir gelişimin ürünü olmuştur. Bir başka ifadeyle özenin (sujenin) kendisi tarih ürünüdür"(Türkdoğan, 2003: 131). Tarihselcilik bilebilirliği tarihsel bağlam içerisinde sınırlamaktadır. Kuhn'un paradigmasında bilim adamının algı formatını oluşturan kavramsal çerçeve, tarihsellikte tarihsel bir bağlama

oturtulmuştur. Kuhn'un paradigmasında tikel bilgi grupların ürettiği bilgi ile tanımlanırken, tarihselci yaklaşımda tikel bilgi tarihsel olarak üretilmektedir. Her iki yaklaşımın kesiştiği alan ise bilginin evrensel olamayacağıdır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Pozitivist yaklaşımlar bilginin nesnel ve objektif yöntemlerle elde edilebileceğini savından yola çıkmıştır. Ama Kuhn'un paradigma kavramı, yorumsamacı yaklaşımlar evrensel bilginin imkanı olmadığını ileri sürmüştür. Bir bilginin doğru kabul edilmesi Kuhn'da paradigmanın referans çerçevesine, yorumsamacı yaklaşımda ise kültürel referanslara bağlıdır. Bu tartışma eksenini en azından bize bilimsel bilgi konusunda genel bir kabul ve uzlaşımın olmadığını göstermektedir. Bilgi ile bilen özne arasında ilişkinin kuramsal çerçeveleri de farklılıklar göstermekte ortak bir noktada buluşulmaktadır. Pozitivizm bilgi ile bilen özne arasında ilişkiyi dolaylı bir süreç olarak kurarken, ideoloji kuramları içinde bilgi ile bilen özne arasında ideolojik filtrelerin olduğunu öne sürmektedir. Bu ilişki bir çarpıtma veya 'camera obscura'daki gibi gerçeğin baş aşağı çevrilmiş şekli olarak tanımlanabilir. Althusser bu algı formatında maddi bir üretim olduğunu; ideolojinin maddi bir pratik olduğunu öne sürmüştür. Yapısalcı yaklaşımlarda gerçek ve gerçeğin bilgisi arasındaki toplumsal ara yüzey, kültürel koda indirgenmiştir. Dil ve sembol dolayısıyla gerçeğin üretildiği gerçeği söylemde arama eğiliminin kaynağı olmuştur. Post yapısalcılık ise gerçeği aramak için maddi pratikler yerine söylemler arasında çalışmayı bilgiye giden yol olarak tanımlamıştır. Bu yaklaşıma ise materyalist eleştiri, gösteren gösterilen ilişkisinde anlamın üretim sürecinde göndergeye (referant) vurgudan geçmektedir. Gerçek ile gerçeğin ilişkisinin post-yapı-

sal kuram içinde kopuşu, gönderge ile tekrar kurulmaktadır. Kısaca yapısalcı yaklaşım, gerçeğin bilgisinin bilen öznenin bilebilmesinin ancak kültürel kod dolayımıyla olduğunu; postyapısalcı yaklaşım gerçeğin söylem içinde bir inşa olduğunu ve bu nedenle söylem içinde aranması gerektiğini öne sü-

rerken materyalist yaklaşım bilme edimi ile maddi gerçeklik arasında bir ilişkinin kurulması gerektiğini savunmaktadır. Kısaca bilgiye giden bilimsel yollar her ikilemde ayırmakta bu ayrımlar farklı düzeylerde tekrar kesişmektedir.

KAYNAKLAR

- Althusser, L. (1989). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Yusuf Alp, Mahmut Özıfık (Çevirenler). 2.Baskı. Ankara: İletişim.
- Ariew, R.(1997).Descartes ve Skolastisizm: Descartes'ın Düşüncesinin Anlık Planı, *Cogito*. sayı:10. 41-62.
- Bayrav, S. (1998). *Yapısal dilbilim*. İstanbul:Multilundual.
- Bowie, M. (2007). *Lacan*, Ankara:Dost.
- Bumin, T.(1998). *Hegel-Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği*. Praksis Felsefesi. İstanbul: YKY.
- Çotuksöken, B.(1998).*Kavramlara Felsefe ile Bakmak*. İstanbul: İnsancıl Yayınları.
- Dağtaş, B. (1998). *Reklamda İdeoloji Çözümlemesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Deleuze, G. (1995).*Kant'ın Eleştirel Felsefesi*. Taylan Altuğ(Çeviren), İstanbul: Panel Yayınevi.
- Descartes, R.(1992).*Felsefenin İlkeleri*. Üçüncü Baskı. İstanbul: Say.
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji*. Muttalip Özcan(Çeviren), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gökçe, B.(1992).*Toplumsal Bilimlerde Araştırma*. Ankara:Savaş Yayınları.
- Hegel, F..(1997). Descartes, *Cogito*, sayı:10, 135-149.
- İnal, A. (1996). *Haber Okumak*. İstanbul: Temuçin Yayınları.
- Larraiin, J. (1994) *İdeoloji ve Kültürel Kimlik – Modernite ve Üçüncü Dünyanın Varlığı*., Neşe Nur Domaniç(Çeviren), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Marks, K. (1990). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Sevim Belli (Çeviren), ikinci baskı, Ankara: Sol Yayınlar
- Marks,K.& Engels,F.(1992). *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*. Sevim Belli (Çeviren), Üçüncü Baskı, Ankara: Sol Yayınlar.
- McLellan, D. (1999).*İdeoloji*. Ankara: Doruk
- Özbek, S. (2000). *İdeoloji Kuramları*. İstanbul: Bulut.
- Sarup, M. (1997). *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*. Ankara: Ark.
- Saussure, F.(1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. Berke Vardar (Çeviren), İstanbul:Multilingual.
- Smith, P. (2005).*Kültürel Kuram*. S.Güzelsarı ve İ.Gündoğdu(Çevirenler), İstanbul: Babil.
- Sözen, E. (1999). *Söylem-Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve refleksivite*. İstanbul: Paradigma.
- Sunar, İ.(1999). *Düşün ve Toplum*. Ankara: Doruk Yayınları,
- Timuçin, A.(1999)*Descartes felsefesine Giriş*. İkinci baskı. İstanbul: Bulut.
- Tura, S. (1989). *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz*. İstanbul: Ayrıntı.
- Türkdoğan, O.(2003).*Bilimsel Araştırma Metodolojisi*. 4.Baskı. İstanbul:TİMAŞ.
- Wittgemstein, L.(2003).*Tractatus logico-philosophicus*, Oruç Aruoba (Çeviren), 4. Baskı. İstanbul:YKY
- Yücel, T.(1999). *Yapısalcılık*. İstanbul: YKY